

Ongelijkheid en nieuwe verbindingen in de netwerksamenleving

Krijn van Beek¹,

1	Inleiding	2
2	Netwerksamenleving en mensen die achtergelaten raken.....	4
2.1	Sociale ontplaatsing en zij die worden achtergelaten.....	4
2.2	Economische ontplaatsing en zij die overbodig raken	7
2.3	De hoeders van de democratie in het donkere bos	9
2.4	Conclusie	11
3	Stoelriemen vast.....	12
3.1	Denklijn 1: Investeren in mensen	12
3.2	Denklijn 2: Serendipiteit in de samenleving programmeren	14
3.3	Denklijn 3: Serieus nemen van de democratie en versterken van het lokaal rechtsstatelijke 16	
4	Nieuwe inclusiviteit stap voor stap ontwikkelen	17
	Bronnen	19

¹ De auteur is oprichter en directeur van de Policy Design Studio, en was in het verleden onder andere directeur van Infodrome – denktank van het tweede kabinet-Kok om de maatschappelijke betekenis van de informatierevolutie te doorgronden.

National, local and regional societies are shifting from a position of dependent exploitation to structural irrelevance in the new economy.
Castells (2000, p. 56)

Inleiding

Laten we beginnen met een kleine test. Beste lezer, zou u eens door uw LinkedIncontacten willen bladeren? Of als u die niet heeft, door uw Facebookvrienden of door uw papieren adresboek? En zou u dan eens stil willen staan bij de mensen die op de een of andere manier uit uw gezichtsveld zijn verdwenen, die van uw radar zijn geraakt? Vraag u vervolgens af: bij welke heb ik er bewust voor gekozen het contact te verminderen of te verbreken? Bij welke is dit min of meer vanzelf zo gelopen en is het contact eerder uitgedoofd dan uitgeblazen? Met hoeveel collega's die inmiddels met pensioen zijn, heeft u nog contact? Wat weet u eigenlijk van de mensen met wie het contact is uitgedoofd? Zijn ze ontslagen en iets heel anders gaan doen? Zijn ze actief en succesvol in netwerken die niet de uwe zijn? Zijn ze ziek geworden en zijn ze daarom (tijdelijk) van de radar verdwenen? Zijn ze te druk met zorgen voor een dementerende ouder of een hulpbehoevende partner? Wat weet u eigenlijk nog van hen? Wat zou u nog willen weten?

Met deze kleine test wil ik u meenemen in een analyse van de sociale, economische en politieke verschillen in onze samenleving. Een analyse die anders is dan bijvoorbeeld die van *Verskil in Nederland*, het vuistdikke maatschappelijke verschillenboek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (2014). Het SCP toetst tien verschillende theorieën over maatschappelijke ongelijkheid met een ongelooflijke baaierd aan data. De studie laat vooral zien dat Nederland niet echt lijdt aan een *age war* en niet echt aan grote inkomensongelijkheid. Het SCP spreekt van een 'zachte' tweedeling tussen groepen met betere en slechtere levenskansen. Problematische tegenstellingen betreffen vooral onderwijs en arbeidsmarkt.

Wat het SCP in deze studie echter niet weet te raken, is de dynamiek van onze sociale en economische netwerken die ervoor zorgen dat onzekerheid meer mensen in de greep heeft dan wat het SCP het 'precariaat' noemt. Een voor het denken over verschil en ongelijkheid karakteristieke gedachte gaat uit van 'groepen [die] tegenover elkaar komen te staan en zich voor elkaar afsluiten.' Zoals we hiervoor in ons kleine LinkedIn-testje zagen, is dat eigenlijk niet wat er gebeurt als contacten verwateren. De tien theorieën die het SCP test zijn als het ware allemaal manieren om een foto van de samenleving te begrijpen, terwijl we pas kunnen zien wat er echt aan de hand is, als we een film zouden weten te construeren.

Dat is wat ik hierna ga proberen te doen. Hierbij leun ik zwaar op het werk van Manuel Castells (1997) – vreemd genoeg niet genoemd in SCP (2014), en evenmin in WRR (2014) – die de dynamiek van de netwerksamenleving analyseert en precies de tragiek weet te raken van de gelijktijdige en door elkaar lopende ontbinding en vernetwerking van onze samenleving. Castells spreekt in dit verband van een 'informatieel samenleving' (zoals we eerder een industriële samenleving hadden).² Dat is dus niet een samenleving waarin informatie belangrijk is (dat was in de Romeinse

² De term informatieel revolutie verwijst naar het geheel van sociale, economische, politieke, geografische en culturele veranderingen die met de revolutie in informatie- en communicatietechnologie meekomen. Op eenzelfde manier als de term industriële revolutie een ander fenomeen beschrijft dan industriële revolutie, zou je kunnen zeggen dat informatierevolutie handelt

tijd en de middeleeuwen ook al zo), maar een samenleving waarin de sociale structuur in belangrijke mate bepaald en gevormd wordt door informationele processen. Zoals de industriële samenleving gekenmerkt werd door zijn strijd tussen arbeid en kapitaal, door het ontstaan van vakbonden die zich inzetten voor collectieve arbeidsvoorwaarden, door massaproductie en massaconsumptie en massamedia, zo stelt Castells dat de informationele samenleving gekenmerkt wordt door het netwerk.

In het eerste deel van dit essay concentreren we ons op drie grote samenhangende en elkaar versterkende problemen:

- sociale overbodigheid en bijbehorende onzekerheid – wat iets anders is dan uitsluiting of afsluiting
- economische overbodigheid en bijbehorende onzekerheid – wat iets anders is dan uitbuiting
- ongekende politiek mediale dynamiek: er is een grotendeels nog onontdekt en onbegrepen nieuw potentieel voor mensen om zich te uiten, om zich te verenigen en om andersdenkenden te bestrijden

Dat we deze ontwikkelingen vatten onder de term ‘netwerksamenleving’, suggereert ten onrechte dat het lief, verweven en kansrijk zal zijn. De netwerksamenleving is als een hongerig beest dat mensen evenzeer meesleept als ongemerkt kan achterlaten. De vorige keer dat we zo’n fundamentele verandering zagen in het centrale weefsel van onze samenlevingen – de industriële revolutie – volgde ongeveer een eeuw van sociale ontredde, ideologische wereldbranden, genocide en nog zo wat, voordat we wat instituties wisten te ontwikkelen die de enorme voordelen van industriële productie wisten te kanaliseren tot een welvaartsstaat.

Wat we nu zien, is niet het resultaat van bewuste, gerichte (of foute) politieke keuzes – het is een uitvloeisel van de alomtegenwoordigheid van mobiele informatie-, communicatie- en intelligentietechnologie en daaruit voortvloeiende sociale, economische en politieke verandering. Het is onwaarschijnlijk dat het wezen van de mens ineens structureel zou zijn veranderd. Maar we hebben wel een paar nieuwe *better angels of our nature* nodig om de boel op de rails te houden: nieuwe institutionele arrangementen die *checks and balances* en sociale verbinding en economische stabiliteit kunnen verzorgen in het informationele tijdperk. Tot nu lukt het de politiek nog niet erg hier een antwoord op te geven. In het tweede deel van dit essay proberen we op dit punt wat denklijnen te ontwikkelen.

over de technologie zelf en over het gebruik ervan, over Facebook, Google, Twitter enzovoort, terwijl informationele revolutie handelt over het grotere maatschappelijk geheel.

(...) *the networking logic induces a social determination of a higher level than that of the specific social interests expressed through these networks: the power of flows takes precedence over the flows of power.*
Castells (1997a, p. 469)

Netwerksamenleving en mensen die achtergelaten raken

Het essentiële verschil tussen de netwerksamenleving en alles wat we vroeger aan sociaal weefsel hadden, is dat de sociale, economische, politieke en culturele netwerken van het informationele tijdperk zich los kunnen bewegen van fysieke begrenzing. Bakker (2015) spreekt in dit verband van 'ontplaatsing: een proces dat goeddeels in het hoofd gebeurt, want je hoeft er niet letterlijk een zwervend bestaan voor te leiden.' Ons sociale weefsel bestond uit de in hoge mate in fysiek geografische zin begrensde werelden van dorp, wijk of buurt en ontwikkelt zich steeds meer tot een mêlée van geïndividualiseerde netwerken die zich noch afzonderlijk, noch in gezamenlijkheid fysiek laten afbakenen. Door onze verregerende mobiliteit en met behulp van onze communicatiemiddelen zijn we in staat sociale netwerken op te zoeken, te bedienen en te onderhouden die de dorpsgrenzen overstijgen, die onafhankelijk zijn van onze directe fysieke omgeving en die ook onafhankelijk zijn van de netwerken van de burens, van familie of van collega's. Vermeij en Kullberg (2015, p. 21) stellen dat de klassieke netwerken van dorp of buurt zoals hier bedoeld, niet meer voorkomen: 'Een echte inclusieve buurtgemeenschap bestaat bijna niet meer. In plaats daarvan zijn er verschillende netwerken en *imagined communities* naast elkaar (...)'. En door elkaar heen, zou ik daaraan willen toevoegen.

Natuurlijk waren er ook vroeger mensen die correspondeerden over stads- en landsgrenzen heen en ook toen had je mensen die met de postkoets naar Italië reisden. Maar niet eerder was dit normaal voor (bijna) iedereen en niet eerder ook was het mogelijk om in Italië te zijn en tegelijk te leven in de netwerken hier en elders. Voor migranten was het nooit eerder mogelijk om voortdurend via televisie, Facebook, Skype en WhatsApp te leven in het land van herkomst en tegelijk in het land van aankomst. Natuurlijk is het ook nu zo dat we fysieke nabijheid nodig hebben en prettig vinden, op allerlei manieren. Zowel sociaal – een goede buur is beter dan een verre vriend – als in ons werk: fysieke nabijheid van gelijkgestemden lijkt voor allerlei soorten (kennis)werk grote voordelen te hebben (Weel et al. 2010). Maar de mix tussen netwerk en nabijheid is fundamenteel verschoven. En verschuift verder. Voor iedereen. Overal.

Sociale ontplaatsing en zij die worden achtergelaten

De nieuwe sociale netwerken die zich niet tot ons dorp hoeven te beperken, hebben een paar eigenschappen die essentieel verschillen van de wel dorps- of wijkgebonden varianten. Zo waren alle dorpelingen onafwendbaar onderdeel van het dorp; ze zaten in hetzelfde schuitje en daar had je het als mens mee te doen. Dat was misschien beknellend, misschien veilig en in een ander dorp misschien net een beetje anders, maar het was sowieso heel lastig voor mensen om zich hieraan te onttrekken en er andere sociale relaties op na te houden. De sociale netwerken van het informationele tijdperk zijn bijna precies het tegenovergestelde: mensen kunnen hun eigen netwerken samenstellen uit mensen die voor hen van betekenis zijn, op wat voor manier dan ook. De dorpsgek was onafwendbaar onderdeel van het dorp, maar de vraag is of er in de huidige tijd nog netwerken zijn waarin de dorpsgek betekenis heeft. En hoewel je zou kunnen zeggen dat de dorpsgek op deze manier uitgesloten wordt, is daarvan eigenlijk geen sprake: als iedereen de

mogelijkheid heeft zich aan te sluiten bij betekenisvolle netwerken, blijft de dorpsgek ongemerkt netwerkkloos achter. Het is zelfs goed mogelijk dat er niemand is die dat opmerkt, druk als iedereen is met de netwerken waar ze wel bij willen horen. Er is niemand die nee zei en de deur dichtdeed; de dorpsgek in ons voorbeeld is een achtergelatene, een vergetene, een overbodige. Dat is op een bepaalde manier pijnlijker dan uitgesloten worden.

De aantrekkingskracht en verleidelijkheid van de netwerken van het informationele tijdperk schuilen in de onbegrensde mogelijkheden om aansluiting te vinden bij precies die netwerken die voor jou als mens in al jouw complexe veelzijdigheid maximaal van betekenis zijn. Of het nu gaat om werk, liefde, seks, politiek, wetenschap, cultuur, familie, religie of ontspanning: op elk terrein van menselijke wensen zijn er ergens op de wereld betekenisvolle partners te vinden waarmee verbinding kan worden gemaakt, waarmee netwerken kunnen worden gevormd. Maar er zit wel een adder onder het gras: het netwerk moet jou ook interessant vinden en blijven vinden. Zoals we zagen lastig voor mensen als de dorpsgek en herkenbaar voor iedereen: deel uitmaken van een netwerk vereist voortdurend onderhoud.

De wederkerigheid die onze nieuwe netwerken eisen maakt ook dat ze een tijdelijk karakter hebben. Het dorp betekende levenslang, *for better and for worse*, maar van de nieuwe netwerken maken mensen alleen deel uit voor zolang zij het netwerk van betekenis achten en het netwerk hen. Hiermee hebben onze hedendaagse netwerken ook een ingebouwd soort hijgerigheid: bij elk netwerk kunnen mensen zich voortdurend afvragen of het nog wel meerwaarde voor hen heeft. Het netwerk stelt zich dezelfde vraag.

We hoeven geen waardeoordeel te verbinden aan deze lichte beschrijving van de verschillen tussen het klassieke dorp en de netwerksamenleving als sociaal systeem. De dorpsnetwerken waren wat ze waren, met hun charme en hun beknelling, met al hun onderlinge verbondenheid en met hun misstanden die op een typisch dorpsmanier konden worden toegedekt. De nieuwe netwerken zijn wat ze zijn met alle mogelijkheden voor mensen om zich in al hun facetten te ontplooien en verbinding te vinden met geestverwanten op welk gebied dan ook. Ze zijn wat ze zijn met hun hongerigheid die mensen kunnen inspireren om meer te geven, maar die ook tot onzekerheid kunnen leiden om zelf te gaan behoren tot hen die achtergelaten worden.

Wat we hier proberen te doen is de structuur en dynamiek van de nieuwe netwerken enigszins te doorgronden in de hoop verderop een paar dingen te ontwikkelen die ongewenste neveneffecten kunnen verminderen. Tegelijk zien we dat we hier een eerste mogelijke verklaring tegenkomen voor de onzekerheid en het onbehagen die onze samenleving in haar greep lijken te hebben. Er zijn zoveel mogelijkheden, maar tot welke wil jij je dan precies bekennen en welke mogelijkheden laat je daarmee onbenut? En wat als de interessante netwerken verder trekken en jou vergeten?

Om de essentie van de netwerksamenleving te doorgronden, kunnen we wat nader inzoomen op de kleinste entiteit van sociale organisatie: het gezin. En dan vooral op de kinderen in het gezin. In het dorp werden kinderen in belangrijke mate opgevoed door het dorp. Ooms en tantes, opa en oma, die woonden sowieso om de hoek, op loopafstand. De melkboer en de bakker (of de SRV-man) die langs de deur kwamen, kenden de kinderen en kinderen kenden hen. De groenteboer op de hoek was eveneens vertrouwd met de kinderen in de buurt en hield op zijn eigen manier een oogje in het zeil. Bovendien waren alle buurvrouwen thuis en kwamen veel buurmannen tussen de middag thuis lunchen. Er was als het ware een vanzelfsprekende alomtegenwoordige aanwezigheid van

volwassenen rondom opgroeiende kinderen. Dat is niet meer. Zorg en aandacht voor opgroeiende kinderen ligt meer en meer bij de ouders alleen. Dit kunnen we onder andere aflezen aan de groeiende hoeveelheid tijd die ouders besteden aan hun opgroeiende kinderen: volgens het SCP in 2011 ruim 50 procent meer dan in 1975. En dat geldt niet alleen voor vaders, maar frappant genoeg ook voor moeders. Waar allerlei sociale structuur voorheen in de fysieke ruimte was beperkt, lokaal was van aard en daarmee een vanzelfsprekende *village* vormde voor opgroeiende kinderen, zijn sociale verbanden in de netwerksamenleving weidser van aard en houden niet op bij de dorpsgrens. Ooms en tantes wonen elders, opa en oma ook, winkels zijn geconcentreerd in het winkelcentrum, worden bezocht per auto (of online) en de winkeliers kennen de kinderen niet. Werk is zo ver van huis dat thuis lunchen er niet in zit, moeders en buurvrouwen hebben ook banen, enzovoort.³ De ruimtelijke spreiding van activiteiten is enorm toegenomen, maar dat is iets waar kinderen niet autonoom gebruik van kunnen maken; zij kunnen niet vanzelfsprekend bij oma binnenlopen of bij de buurvrouw, er is geen winkelier op de hoek om een oogje in het zeil te houden. En dat zien we terug in toegenomen *dedicated* tijd voor de kinderen door personen die *dedicated* aan de kinderen vastzitten: ouders en professionals.

Wat we eerder zagen bij de dorpsgek, lijkt dus ook te gelden voor kinderen en geldt op een andere manier ook voor oude mensen en voor mensen met beperkingen, bijvoorbeeld en in het bijzonder voor mensen met een (lichte) verstandelijke handicap. Kijken we naar de eigenschappen van de netwerksamenleving, dan valt direct op dat deze groepen moeite hebben om netwerken te vinden waarin ze zelf meerwaarde hebben. Dat heeft te maken met hun zoekmogelijkheden om passende netwerken te ontdekken en met hun beperktere mogelijkheden om daadwerkelijk toegevoegde waarde te hebben. We zien dan ook een grote en zeer zorgelijke eenzaamheid binnen alle kwetsbare groepen. Beleidskeuzes die ouderen 'langer thuis' laten wonen, versterken deze eenzaamheid, evenals vermaatschappelijking van de zorg (mensen met een verstandelijke handicap in woonbuurten plaatsen). Binnen allerlei intramurale voorzieningen waren ze weliswaar afgezonderd van de samenleving, maar hadden ze wel elkaar. Buiten in de samenleving draaien de sociale netwerken vooral in een te hoge snelheid langs hen heen, ze krijgen er niet vanzelfsprekend aansluiting bij en het versterkt hun gevoel van eenzaamheid. Dat er dan ook nog veel enthousiaste, goedwillende mensen zijn die netwerkinitiatieven ontplooiën juist om mensen mee te nemen en lokaal te verbinden, maakt het op een bepaalde manier alleen maar schrijnender: 'Hoezo achtergelaten? Hoezo, we doen te weinig? We hebben toch buurtnet, buurtlink, de buurtapp, enzovoort, enzovoort. En dat is toch hartstikke makkelijk...?'

Zo ontstaat het paradoxale beeld van een samenleving die meer en betekenisvoller vernetwerkt is dan ooit, waar tegelijkertijd en langs dezelfde wegen mensen achtergelaten en vergeten raken. In de netwerksamenleving kunnen mensen tegelijk zeer sociaal bewogen actief zijn en hun vereenzaamde buurman niet hebben zien staan. De verhalen van een ongelooflijk rijk maatschappelijk middenveld en van mensen die smachten naar aandacht die hen niet (of niet meer) ten deel wil vallen, zijn tegelijk waar. Op deze manier ook kan de waarneming van het SCP dat het 'goed gaat met mij, maar niet goed gaat met de samenleving' gezien worden als een structurele eigenschap van de netwerksamenleving.

³ Ter illustratie: in Overijssel woont 45 procent van de mensen met een kind meer dan 5 km verwijderd van de grootmoeder van dat kind (CBS Statline, 2014). Voor jonge kinderen is dat te ver weg om zelfstandig naar hun oma toe te gaan.

Economische ontplaatsing en zij die overbodig raken

Dezelfde krachten van fysieke mobiliteit, mobiel internet en computerpower die onze sociale structuren duurzaam 'ontdorpen', zien we ook in onze economische structuur, waarbij het economische en het sociale elkaar op allerlei manieren versterken. We zagen hiervoor al dat kinderen in het dorp hun werkende ouder tussen de middag thuis zagen komen lunchen, maar dat dit steeds minder het geval is: werknetswerken zijn op allerlei manieren losgeraakt van de fysieke leefomgeving van de werkenden. Dat komt omdat we makkelijker naar ons werk toe reizen, maar ook omdat werk wereldwijd op allerlei manieren gebruik weet te maken van stromen van informatie, van halfproducten, van geld, van mensen en van kennis.

Richard Baldwin (2016) beschrijft in het prachtige boek *The great convergence - information technology and the new globalization* hoe de globalisering sinds ongeveer 1990 een radicaal ander pad is gaan volgen. Was het bijna twee eeuwen lang een klein groepje landen dat dankzij industrialisatie een steeds groter aandeel in de wereldeconomie verwierf, vanaf 1990 zien we dat het aandeel van de G7 niet langer stijgt, maar snel is gaan dalen. Zijn verklaring is de nieuwe stroom van kennis over de wereld die mogelijk is geworden door nieuwe informatie- en communicatietechnologie. Sterk gesimplificeerd: Duitse arbeiders concurreerden met Duitse kennis vroeger tegen Chinese arbeiders die werkten met Chinese kennis, maar in toenemende mate koppelen Duitse bedrijven hun kennis aan Chinese arbeiders en beconcurreren op deze manier hun (voormalige) Duitse arbeidskrachten. De minder simplistische beschrijving luidt dat productieketens zodanig wereldwijd verspreid en verknoopt zijn geraakt, dat het sociaal contract is verdampt dat nationaal bestond tussen arbeiders en bedrijven. Hun gemeenschappelijk belang om samen op te trekken en goede betaalbare producten af te zetten op de wereldmarkt is verdwenen. Ervoor in de plaats hebben arbeiders wel belang bij goedkopere producten om zelf te kunnen kopen, maar niet bij de inschakeling van goedkopere arbeidskrachten elders. Terwijl voor ondernemingen een deel van de arbeidskrachten nogal inwisselbaar is geworden en een ander deel juist veel meer waard werd (in het bijzonder degenen die hun kennis over weten te brengen in China of elders). Het corporatistische evenwicht dat tot ontwikkeling kwam in reactie op de misstanden van de industriële samenleving, raakt zo op een lastig te begrijpen manier uit het lood.

Een lokale pendant van het uit elkaar vallen van het industriële sociale contract, is de gestage groei van het aantal zzp'ers. Een illustratief voorbeeld dat zichtbaar maakt welke structurele rol informatietechnologie hierin speelt, betreft schildersbedrijven die uit elkaar begonnen te vallen met de komst van mobiele telefonie. Tot die tijd was een schilder die aan het werk is bij een klant alleen te bereiken via de vaste telefoon die op kantoor stond bij zijn werkgever. Maar met een mobiele telefoon kon de schilder zelf de telefoon aannemen als zich een nieuwe klant meldde. De zzp-ende schilder kreeg zo een concurrentievoordeel ten opzichte van de schilder in loondienst, die immers ook nog het salaris van de secretaresse, het kantoor en het inkomen voor de baas moet terugverdienen. Maar zzp'ende schilders moeten ook zelf onderhandelen met de klant over hun inkomen – er is geen vakbond die dat voor hen doet – en ze moeten ook zelf onderhandelen met collega's over hun aandeel in grotere klussen en zelf allerlei ondernemersrisico's lopen die werknemers niet hebben. Dit vereist vaardigheden waar de een meer talent voor heeft dan de ander. En waar sommigen floreren omdat hun acquisitie-, onderhandelings- en ondernemersvaardigheden ten volle worden benut en beloond, zijn er anderen voor wie de nieuwe situatie echte onzekerheid met zich brengt: zij kunnen de risico's niet goed inschatten, trekken vaker aan het kortste eind bij

onderhandelingen en liggen 's nachts wakker van de zorgen wat ook nog eens niet goed is voor hun gezondheid.

Het voorbeeld van de schilder beperkt zich niet tot deze branch, maar is zichtbaar in alle sectoren van onze economie. Op alle fronten is het makkelijker en aantrekkelijker om een individu in te huren voor een individuele klus. We kunnen elkaar makkelijker vinden, we kunnen beter zien wat de individuele bijdrage is, het is aantrekkelijk om de teamsamenstelling snel te kunnen aanpassen, enzovoort. Op alle fronten zijn er ook mensen die het aantrekkelijk vinden om zelf ondernemend te zijn en de voordelen van zelfstandigheid uit te nutten. Voordelen die bijvoorbeeld zijn: minder overleg, minder bureaucratie, vrijheid in werktijden, zelf kiezen van klussen, enzovoort. De crux hierbij is de onderliggende structuurverandering. Latere Nobelprijswinnaar Ronald Coase legde in 1937 uit waarom er eigenlijk bedrijven zijn: het kernbegrip is transactiekosten. Als het veel 'gedoe' is om mensen te selecteren en in te huren (hoge kosten van de transactie), dan is het aantrekkelijk om mensen vast in dienst te hebben. Als daarentegen de markt doorzichtiger is en werkafspraken makkelijk zijn te maken, wordt het aantrekkelijker om per klus een team samen te stellen. De zzp-economie is een typisch gevolg van dalende transactiekosten inherent aan de netwerksamenleving.

Belangrijk is hierbij hoe de logica van de sociale netwerken die we in de vorige paragraaf bespraken en die van de economische netwerken die we hier zien, parallellen vertonen en elkaar versterken. De globalisering en de zzp-economie zorgen voor ongekeerde kansen voor mensen om zich breder te ontplooiën, nieuwe ervaringen op te doen, welvaart en welzijn te vergaren en tegelijk zorgen ze voor een basaal soort onzekerheid. Veel zzp'ers zien hun positie als een welkome vorm van vrijheid en ondernemerschap, maar kunnen ook zomaar veranderen in de andere soort zzp'ers die hun positie ervaren als onzeker en bedreigd. Voor allebei geldt dat de netwerken waar zij voordeel aan ontleen dezelfde eis van wederkerigheid hebben als we hiervoor zagen bij de sociale netwerken: zzp'ers die niet thuis geven, worden als vanzelf door hun netwerken 'vergeten'. De strijd tegen uitbuiting die het industriële tijdperk kenmerkte, is veranderd in een strijd tegen overbodigheid in het informationele tijdperk. Hier komt bij dat werknetwerken en sociale netwerken op allerlei manieren verwevenheid vertonen. Succesvolle sociale netwerken gaan samen met succesvolle economische prestaties. Maar ook: sociaal achtergelaten, betekent al snel ook economisch vergeten en vice versa.

In het derde kwartaal van 2004 was 22,4 procent van alle werkenden in Nederland zzp'er of werknemer op een tijdelijk, oproep- of anderszins flexcontract (CBS Statline, 2016). In het derde kwartaal van 2016 was dit aandeel gestegen naar 34,5 procent. Dit betekent dat een op de drie werkenden te maken heeft met een ofwel verrijkende, ofwel bedreigende vorm van onzekerheid. Dit betekent ook dat de andere twee van de drie in hun omgeving allemaal de sporen en symptomen zien en herkennen: bij hun burens, bij hun familieleden, bij hun kinderen, bij hun collega's, bij hun ouders, bij hun vrienden: niemand kan de dynamiek zijn ontgaan die de economie van de netwerksamenleving kenmerkt. En waar flexwerkers afhankelijk zijn van hun netwerkvaardigheden (in de betekenis zoals aan het begin van dit essay bedoeld), onzekerheid aan hen kan knagen en hun inkomen aldus kan fluctueren, is het niet verwonderlijk dat er grote groepen mensen zijn die in verkiezingsonderzoek rapporteren dat het slechter met hen gaat dan een jaar eerder en dat ze verwachten dat het volgend jaar nog slechter zal gaan (Giebels 2016). Dit ondanks positieve cijfers voor de economie als geheel.

Tegenover de zorgen en onzekerheid staat dan weer ongelooflijk succes. De arbeidsparticipatie is in 2016 hoger dan de vorige piek van 2008. 76 procent van de mensen tussen 15 en 65 jaar werkt als werknemer, als zelfstandige of als flexkracht (CBS Statline 2016b). Na de grootste economische crisis van de afgelopen zeventig jaar mag dit als een ultiem compliment worden beschouwd voor de ondernemendheid van individuele mensen, misschien wel in het bijzonder van zzp'ers. Waar de werkloosheid in de jaren tachtig van de vorige eeuw meer dan een decennium nodig had om weer te gaan dalen, zien we dat de zzp-economie veel meer veerkracht vertoont. Waar werknemers in de industriële tijd op een bepaalde manier een slachtofferrol oarmden of kregen aangemeten, blijken zzp'ers de tegenslagen als een uitdaging op te pakken en de vaardigheden te hebben om nieuwe kanalen aan te boren. Hiermee hebben zij – met alle zorgen die ze misschien ook hebben – een belangrijk aandeel in het voorspoedige herstel van de economie na de crisis.

Tot slot van deze paragraaf over de economie van de netwerksamenleving is het belangrijk om vast te stellen dat noch de hiervoor beschreven flexibilisering van de arbeidsmarkt, noch het uiteenvallen van de parallelle belangen van bedrijven en werknemers het resultaat is van een politieke agenda. Hier is geen politieke keuze voor gemaakt. Hier was geen afbraak van verzorgingsstaat of neoliberale marktwerking voor nodig. Zoals we zagen, heeft de technologische ontwikkeling de onderliggende structuur en mechanismen veranderd. Wel zien we een grote verlegenheid waar het gaat om politieke antwoorden op de onzekerheid en (kans op) overbodigheid die grote groepen mensen ten deel zijn gevallen. Baldwin (2016) verbergt zijn verlegenheid achter optimisme over de vruchten van globalisering, zoals zoveel auteurs op dit gebied. Evenzo zien we dat de sociale partners in Nederland in grote verlegenheid verkeren waar het gaat om een reactie op de groei van het aantal zzp'ers en flexwerkers.

De hoeders van de democratie in het donkere bos

Het geloof dat alle instituties openstaan voor corruptie leidt tot een doodlopende weg van algeheel wantrouwen. Noch de Amerikaanse democratie, noch enige andere democratie, zal het gebrek aan geloof in de mogelijkheid van neutrale instituties overleven; in plaats daarvan zal partijdige, politieke strijd alle aspecten van het leven gaan doordringen.
(Francis Fukuyama, 2016)

Hiervoor zagen we hoe het sociale en economische weefsel van onze samenleving van een soort structurele tijdelijkheid is geworden. Het collectieve gesprek hierover wordt echter tegelijk ook ontregelt door dezelfde technologie-gedreven informationele onderstroom.

De rapportages over het Macedonische stadje Veles (zie onder andere Lamper 2016) zijn illustratief voor de nieuwe mediadynamiek.⁴ Een groepje tieners met wat kennis van het internet bleek een aardig verdienmodel te hebben ontwikkeld met de verspreiding van nepnieuws dat serieuze invloed zou hebben op de Amerikaanse presidentsverkiezingen en daarmee op de wereldpolitiek. Het voorbeeld illustreert dat een geheimzinnig complot of gerichte strategie niet nodig zijn. De rapportages over Veles illustreren tegelijk hoe moeilijk het is voor traditionele media om aan te

⁴ Zie voor een volledige bronvermelding https://en.wikipedia.org/wiki/Fake_news_website geraadpleegd op 15 januari 2017.

tonen dat het verhaal over de tieners van Veles zelf geen nepbericht is. Het grote mysterie is waarom tamelijk uitzinnige verzonden berichten zo serieus op sociale media worden opgepikt en gedeeld.

Echokamers worden ze genoemd, de sociale netwerken die een sterke neiging hebben om zelfbevestigend te worden (Quattrociocchi 2016 en Sunstein 2007). Het lijkt erop dat mensen liever bevestiging lezen voor wat ze toch al dachten, dan dat ze hun eigen vooroordelen aan kritische analyse onderwerpen. Zantingh (2017) volgt een satirisch stukje waarin politica Sylvana Simons zich zogenaamd uitspreekt tegen zwarte kleding voor voetbalscheidsrechters. Ten minste één reageerder post in diverse fora dat het hier om satire gaat, maar dat wordt nergens serieus genomen. Uiteindelijk wordt ook NRC-journalist Zantingh zelf niet geloofd door een dame die stelt dat ze alles checkt en dat dit bericht echt waar is: 'Ik denk dat u geen journalist bent. U bent fan van Sylvana Simons.' Of zou ook dit bericht verzonden zijn?

Langs deze route komen de *forces of truth* die onze liberale democratieën schragen, zelf voortdurend in het verdachtenbankje terecht. De oude media, hoeders van de waarheidsvinding, poortwachters van de democratische rechtsstaat, hun verdienmodellen staan onder druk en ze blijken niet immuun voor de verleidingen van de markt – integendeel, hun kleine machinaties om lezers en kijkers naar hun content te lokken, worden genadeloos blootgelegd, uitvergroot en soms ronduit verzonden, waardoor alom twijfel ontstaat wie of wat nu precies de echte journalistieke waarden hanteert. Een vergelijkbare twijfel richt zich op de wetenschap: kleine machinaties om te stijgen in de publicatierankings zaaien twijfel over de volle breedte van het product wetenschap en daarmee over de aard van het weten zelf. Iets vergelijkbaars geldt voor actievoerders en goede doelen. Zou een gift aan de Hartstichting echt helpen tegen hart- en vaatziekten of steunt dit vooral een onderzoeker in een witte jas die toch al een aardige carrière had? Zou TTIP er echt voor zorgen dat de Europese markt wordt overspoeld met giftige Amerikaanse chloorkippen? Wie kan na lezing van het ontroerende *Dit is mijn hof* van journalist Chris de Stoop (2016) de natuurbevoorderaars serieus nemen die helpen bij het verjagen van boeren voor het creëren van natuur in de polders rond de Antwerpse haven? De actievoerders tegen het Oekraïnerferendum bleken een heel andere eigen agenda te hebben. En dichter bij huis: ouders die actie voeren om schoolbesturen tot beter onderwijsaanbod te verleiden: strijden zij tegen een calculerend establishment of zijn ze juist zelf onderdeel van een voor eigen belang strijdend establishment? Heel verwarrend allemaal. Ten slotte raakt zo ook de rechtsstaat in het beklagenbankje, al was het maar vanwege een jarenlange soap rond een al dan niet verdwenen bonnetje over een al dan niet gedane betaling van een officier van justitie/staatssecretaris aan een grote crimineel.

Bij alle mediaverwarring is het goed te bedenken dat de informationele samenleving nog altijd maar in de kinderschoenen staat. Internet begon zijn grote vlucht ongeveer twintig jaar geleden met Google (opgericht in 1997) als belangrijke motor en exponent, Twitter bestaat in 2016 precies tien jaar, Facebook net twee jaar langer. Het is niet raar dat we de dynamiek van de nieuwe media nog niet in alle opzichten doorgronden, dat we de etiquette die nodig is om meer lusten en minder lasten van sociale media te hebben nog niet allemaal in de vingers hebben. Tegelijk begint wel zichtbaarder te worden hoe fundamenteel de nieuwe vernetwerking van onze samenleving de fundamenten van onze sociaaleconomische ordening en van onze democratische rechtsstaat op de proef stelt: als iedereen iedereen wantrouwt en de instituties die onze waarheden zouden moeten koesteren voortdurend als keizers zonder kleren worden tentoongesteld, dan kan licht de gedachte ontstaan dat het systeem zelf aan een grondige herziening toe is.

Conclusie

Onze samenleving is op drift. Op alle dimensies. En de motor die dit aandrijft, snort er vrolijk op los. De nieuwe netwerken hebben mensen veel te bieden voor de kwaliteit van hun bestaan voor hun interesses en belangstellingen, voor hun werk en in termen van betekenisgeving. Maar het zijn ook hongerige netwerken. De steeds aanwezige volatiliteit vergt een zekere mate van distantie en zelfvertrouwen van mensen om stevig in hun netwerken te kunnen staan. Distantie en zelfvertrouwen worden echter voortdurend ondergraven door dezelfde netwerkdynamiek, waardoor stap voor stap onze hele institutionele structuur ter discussie komt te staan. Hier zit geen boos plan achter. Maar het biedt wel mogelijkheden voor mensen met een boos plan. Intussen hebben politici geen idee hoe ze de zorgen van het electoraat zouden kunnen verminderen. Noch voor de arbeidsmarkt, noch voor de inkomensverdeling, noch voor sociale achterblijvers, noch voor onze democratische verwarring lijkt er veel zinnige remedie. Het wordt tijd dat we ons gaan inspannen om onze politici in deze wat voedsel aan te reiken.

Je kunt politici niet verwijten dat ze geen ideeën uitvoeren die hun niet worden aangereikt. We hebben de politici die we verdienen. Het is een gebrek aan verbeeldingskracht in de samenleving.
Kwame Anthony Appiah (2017)

Stoelriemen vast

Dit loopt niet goed af. Mensen hebben grote moeite om de problemen die zij ervaren te verbinden met de oorzaken zoals we die hiervoor hebben geanalyseerd. Politici en beleidsmakers hebben grote moeite om iets verstandigs te doen in het licht van groeiende onzekerheid en onbehagen. De veranderingen van onze sociale omgeving, van onze economische omstandigheden en van de manier waarop het collectieve gesprek hierover plaatsvindt, zijn gevoelsmatig heel lastig te verbinden met fijne handige nieuwe dingen als online winkelen, smartphones, Twitter en Facebook. Laat staan dat we daar weer vanaf zouden willen. Maar wat dan wel?

De auteurs die we in het voorgaande hebben opgevoerd om de structuurverandering te begrijpen, en anderen die hier mooie boeken over schrijven, laten ons behoorlijk met lege handen zitten als het aankomt op wat te doen. Castells doet vooral analyse, Baldwin denkt dat mensen vanzelf wel gaan begrijpen dat globalisering goed voor ze is en probeert zijn verlegenheid voor het ontbreken van effectieve interventies onder een sluier van optimisme te verbergen. Piketty (2014) wil een wereldwijde progressieve belasting op vermogen die er voorlopig niet gaat komen. Milanovic (2016) legt het moede hoofd maar meteen in de schoot. 'No, the gains from globalization will not be evenly distributed' (p. 239).

Bij gebrek aan een wereldregering, met een Europese Unie die in het duister tast, met een nationale regering die zich op allerlei manieren gebonden weet en wetenschappers die tot nu toe geen geloofwaardige richting weten te schetsen, is het logisch om te kijken of we de vragen ook kleiner en behapbaarder kunnen maken en na te denken over een regionale en lokale agenda. Hierna volgen drie denklijnen om hier voedsel aan te geven: investeren in mensen, in serendipiteit en in democratie. Bij elk van deze denklijnen worden enkele concrete voorbeelden benoemd om ze uit te werken. Dit zijn bewust vrij concrete voorbeelden van een mogelijke uitwerking, in de hoop dat ze de denklijn verhelderen en dat ze de lezer op meer en verdergaande gedachten zullen brengen.

Denklijn 1: Investeren in mensen

Verschil in Nederland (SCP, 2014) benoemt de toegang tot goed onderwijs als een van de meest structurele bronnen van ongelijkheid. Onderzoek van de Onderwijsinspectie (2016, p. 24) laat inmiddels onomwonden zien dat ons onderwijs niet de gedroomde motor is van emancipatie en gelijke kansen, maar, integendeel, structureel bestaande verschillen reproduceert en versterkt. Het opleidingsniveau van ouders is in hoge mate bepalend voor het opleidingsniveau van hun kinderen, *ongeacht het talent of de intelligentie van de kinderen zelf*.

Via landelijk beleid blijkt dit heel lastig te veranderen, bijvoorbeeld omdat er collectieve twijfel ontstaat over het nut van een rekentoets (we zien hier de verwarrende media aan het werk) of omdat niemand weet of gelden die bestemd zijn voor verbetering van de kwaliteit van docenten daar ook terecht komen c.q. daaraan bijdragen (Arno Visser, president van de Algemene Rekenkamer 2017). Hier lijkt het lokale en regionale een beter aanknopingspunt.

Voorbeeld 1) Een provinciaal en lokaal programma om de onderwijskansen van alle kinderen radicaal te vergroten

In de lokale setting kan tamelijk precies worden vastgesteld welke docenten het zijn die er niet in slagen de talenten van hun leerlingen te herkennen en tot ontwikkeling te brengen en welke hier wel in slagen. In de lokale setting kan vervolgens ook gericht worden geïnvesteerd in training en/of vervanging van docenten en schoolleiders. De provincie heeft een geschikt schaalniveau voor een programma met de ambitie om net zoveel kinderen van laagopgeleide ouders naar havo of vwo te krijgen als van hoger opgeleide ouders. En om net zoveel kinderen van laagopgeleide ouders een hbo- of wo-diploma te laten halen als kinderen van hoger opgeleide ouders. De provincie heeft net genoeg distantie om overzicht te hebben en precies genoeg nabijheid om elke gemeente en elke onderwijsinstelling individueel te kunnen aanspreken. Een zekere competitie tussen gemeenten om dit effectief te doen, kan het succes bespoedigen. De provincie Overijssel kan zelf als doelstelling omarmen de eerste provincie te zijn waar de verkwisting van de talenten van kinderen van laagopgeleide ouders wordt beëindigd.

Van een andere orde is de mogelijkheid om te investeren in onze omgang met nieuwe media. Dit gaat niet (alleen) over kinderen, maar over alle burgers. Onze collectieve leercurve op dit gebied gaat heel snel, maar toch niet snel genoeg. Waar het een jaar of tien geleden nog weleens voorkwam dat mensen een mailtje met kritiek naar het schoolhoofd stuurden en cc aan alle ouders, daar heeft zich intussen een zekere etiquette ontwikkeld. Al was het maar omdat commotie nogal averechts kan uitpakken. De leercurve met Twitter loopt net zo steil, maar tegelijk is de schade die door onwillevend gebruik van het medium wordt aangericht onverminderd groot. We moeten leren tegen de klippen op, en het ingewikkelde is dat dit een collectief leren is: we moeten namelijk *allemaal* ontdekken dat bedreigingen ook op Twitter precies dat zijn: bedreigingen. Ook moeten we *allemaal* ontdekken dat vrijheid van meningsuiting kan betekenen dat er jou onwelgevallige berichten in jouw tijdlijn verschijnen. We moeten *allemaal* ontdekken hoe we om willen gaan met de volstrekt nieuwe mengelmoes van waarheid en verdichting die het publieke domein met internet is gaan bevolken. Tegelijk moeten we *allemaal* gaan ontdekken wanneer het verspreiden van privébeeld (sexting) gepast, ongepast, bedreigend en/of strafbaar is. Het lijkt hierbij van belang dat we juist ook de nieuwe spelers op het mediaveld actief betrekken.

Voorbeeld 2) Aanbieders van sociale media zouden meer verantwoordelijkheid kunnen nemen waar het gaat om wellevendheid, waarheidsvinding en (on)gepast verkeer via hun kanalen.

Aanbieders van sociale media zouden gevraagd kunnen worden om bijeenkomsten te sponsoren over simpele vragen als 'hoe denkt u dat het zit met ...?' of 'welke bronnen gebruikt u voordat u naar de dokter gaat?' Ook is het mogelijk dat zij gesprekken steunen tussen bedreigers en bedreigden, tussen pesters en gepesten, tussen beledigers en beledigden, om samen te verkennen hoe dit anders kan, om samen te leren. Bij het uitnodigen voor dergelijke bijeenkomsten kan wellicht via loting worden gezorgd dat de samenstelling van de aanwezigen onvermoede variatie oplevert. Deze denklijn sluit aan op het serendipiteitsprogramma dat hierna aan de orde komt.

Een bijzondere plek binnen investeringen in de omgang met nieuwe media is er voor berichtgeving over het overheidshandelen. Lokale en regionale media zijn cruciaal voor kwalitatief goede berichtgeving over datgene wat in raads- en statenzalen gebeurt. Hun businessmodellen staan echter

onder druk en het ligt voor de hand dat overheden deze media structureel ondersteunen. Tegelijk zou ook hier voortdurend een inzet aan gekoppeld kunnen worden om de succesvolle werking van nieuwe media te exploreren ten behoeve van het oude doel van een uitnemende journalistieke functie.

Denklijn 2: Serendipiteit in de samenleving programmeren

De tweede route waarlangs een lokaal en regionaal programma voor de nieuwe instituties van de informationele samenleving gestalte zou kunnen krijgen, is serendipiteit. De kerngedachte is dat we heel gericht nieuwe dimensies zoeken voor ontmoeting tussen mensen die bruggen bouwen (*bridging*) over bestaande groepen heen. Keymolen (2016) noemt dit een strategie van geprogrammeerde serendipiteit. Waar zij dit vooral online bedoelt – in een strijd tegen *filter bubble* en *echokamer* – kunnen we dit concept ook offline doordenken om maatschappelijke fragmentatie tegen te gaan. Ouders met kinderen bij elkaar brengen, levert al snel een heel ander groepje mensen op dan een bijeenkomst over de islam. Mensen die van kamerplanten houden bij elkaar zetten, levert een andere verbinding dan een multiculturele barbecue. Private fondsen (en wellicht ook overheid) zouden zich kunnen toeleggen op het voortdurend identificeren van *bridgende* dimensies en daarop activiteiten organiseren. En wat vandaag *bridget*, kan morgen een *bond* zijn en dus weer leiden tot nieuwe bridgende behoeften en mogelijkheden.

Voorbeeld 3) Een lokaal of provinciaal serendipiteitsprogramma dat voortdurend lichte interventies lanceert die mensen langs zoveel mogelijk nieuwe lijnen bij elkaar brengen

Als voorbeeld kan het initiatief van de oprichter van de Refugee Company dienen om duurzame ontmoeting te arrangeren tussen migranten en Nederlanders. Ze koppelt mensen op individuele of gezinsbasis aan elkaar en let hierbij op opleiding, vakgebied, leeftijd en leeftijd van eventuele kinderen. Jaarlijks organiseert ze een ‘familiedag’ voor alle zo ontstane ‘koppels’. Een ander illustratief voorbeeld is de Londense People’s Supermarket. Een gewone supermarkt die echter een coöperatie is van omwonende buurtgenoten die zich verplichten om vier uur per maand – elke maand! – in de winkel te helpen. Het zijn vormen van sociale verbinding die op andere momenten in onze geschiedenis en op andere plekken in het land wel door kerken wordt gespeeld: met een lichte *touch* verbindingen maken tussen mensen, verbindingen die spontaan wel tot stand zouden kunnen komen, maar dat net niet doen.

De wereld van werk is in potentie een onuitputtelijke bron van verbinding en ontmoeting. Maar tegelijk zagen we in de eerste helft van dit essay hoe makkelijk mensen toch ‘vergeten’ kunnen raken. Een lokaal serendipiteitsprogramma zou ook dit kunnen adresseren. Lokale ondernemingen zouden bijvoorbeeld met elkaar het gesprek aan kunnen gaan over de rol en inhuur van zzp’ers en andere flexwerkers. Juist op lokaal niveau lijkt het mogelijk om van geval tot geval met nieuwsgierigheid te kijken naar waarom men werkt met flexibele inhuur en of het denkbaar is arrangementen te creëren die de risico’s en nadelen daarvan verminderen zonder de voordelen teniet te doen. Op een andere manier kan gekeken worden op welke manieren lokale werkgevers van betekenis kunnen zijn bij het vinden van werk voor lokale mensen met een handicap. Weer een andere mogelijkheid om onvermoede verbindingen te creëren tussen lokale bedrijven en samenleving zou gelegen kunnen zijn in het aanmoedigen van lokaal aandeelhouderschap, vrijwilligerswerk, sponsoring, mentorschap, enzovoort.

Het serendipiteitsprogramma zou als opdracht krijgen om voortdurend te zoeken naar kleine interventies om nieuwe verbindingen te doen ontstaan voor mensen die op de een of andere manier dreigen achtergelaten te worden of dat al zijn. Dat zou bijvoorbeeld ook kunnen door op een andere manier te kijken naar voorzieningen. Wijkagenten die met z'n tweeën zijn (de standaard), praten met elkaar, een wijkagent alleen praat met de bevolking. Groenverzorgers kunnen heel efficiënt door een heel gebied worden ingezet, maar kunnen ook zo worden ingezet dat ze elke week op dezelfde plek aan het werk zijn. Dat zorgt voor meer herkenbaarheid. Stichting Buurtzorg is niet alleen een slimme aanbieder van thuiszorg, maar voor zover ze er in slagen wijkverplegers *uit de buurt* in te zetten, ontstaan allerlei mogelijkheden tot aanvullende sociale verbindingen. Dit zou in aanbestedingen kunnen worden meegenomen.

Naast een programma dat ontmoeting en verbinding bevordert, is het even belangrijk om aandacht te geven aan plekken waar de overheid onbedoeld ontmoeting verhindert. Er is de afgelopen jaren weleens kritisch gesproken over een overheid die *nudges* gebruikt om burgers een bepaalde kant op te dirigeren. Hierbij bleef onderbelicht dat bestaande regelingen vaak ook allerlei nudges bevatten die mensen onbedoeld een ongewenste richting op sturen. Zo zijn er verschillende regelingen die onbedoeld eenzaamheid bevorderen. De AOW is misschien wel het meest herkenbare voorbeeld van een krachtige nudge die ouderen aanmoedigt om *niet* te gaan samenwonen. Samenwonen verlaagt namelijk de uitkering. Deze nudge gaat onbedoeld lijnrecht in tegen de gedachte van een participatiesamenleving en is in het netwerktydperk met zijn risico's van vereenzaamd achtergelaten worden extra schadelijk.

Voorbeeld 4) Een lokaal of provinciaal programma dat onbedoelde nudges tot vereenzaming inventariseert, analyseert en bestrijdt

Analoog aan de AOW, kunnen we kijken naar de bijstand. De *Beleidsregel Verlaging bijstand in verband met woonsituatie* beschrijft tot in detail hoeveel mensen gekort worden op hun uitkering als zij huisgenoten hebben met eigen inkomsten. Bijstandstrekkers die een kamer zouden willen gaan verhuren – misschien wel een interessante mogelijkheid om deels in eigen onderhoud te voorzien én niet te vereenzamen – worden gekort op hun uitkering. Bijstandstrekkers die willen gaan samenwonen, moeten wel heel zeker weten dat dat met de ware is, want ze raken daardoor hun uitkering kwijt. De oplossing is hier iets ingewikkelder, omdat we niet zomaar alle niet-werkende partners in Nederland een bijstandsuitkering kunnen geven, dat is onbetaalbaar. Maar het is wel zinvol als gemeenten hiervoor een slim coulancebeleid ontwikkelen en daarmee de impliciete beloning opheffen van een solobestaan. En zou het langs deze weg doordenkend niet mogelijk zijn om lokaal kamerverhuur te bevorderen, zodat minder mensen in hun eentje in een huis wonen?

In dezelfde lijn kunnen we kijken naar subsidies voor woon-werkverkeer. Er is veel onderzoek dat aantoonde dat mensen die veel reistijd hebben, minder in hun woonomgeving actief zijn, minder sociale contacten onderhouden en minder informele zorg verlenen. Het weghalen van deze nudge naar sociale seclusie is niet per se eenvoudig – zoals bleek bij de wording van het tweede kabinet Rutte – maar daarmee niet minder nodig. Misschien kunnen gemeenten wel een beloning geven aan mensen die dicht bij hun werk wonen? En dat dan financieren uit dalende kosten van wegenonderhoud? Zouden gemeenten geen kleine subsidies kunnen geven aan studenten die op kamers gaan en niet steeds teruggaan naar mama met de gratis trein? Studenten zijn echt succesvoller als ze meer sociale verbinding maken met hun medestudenten.

Ten slotte kunnen we ook kijken naar nudges in de fysieke omgeving die de kans op ontmoeting onbedoeld verminderen. De ruimtelijke scheidingen tussen wonen, bedrijven, winkelen en recreëren bijvoorbeeld kunnen de kans op sociale ontmoeting en verbinding verlagen.

Denklijn 3: Serieus nemen van de democratie en versterken van het lokaal rechtsstatelijke

Naast investeren in mensen en investeren in serendipiteit, gaat de derde dimensie van bouwen aan de instituties voor de informationele samenleving over de democratie zelf. We zien op tal van plaatsen initiatieven om nieuwe democratie te ontwikkelen.⁵ Morozov (2011) en Popper (1988) waarschuwen ervoor bestaande *checks* en *balances* opzij te schuiven, zonder een goed beeld van nieuwe te waarborgen. We zouden hier ook de andere kant op kunnen denken en investeren in het beter functioneren van het bestaande.

Op de een of andere manier lijken Nederlanders hun democratie niet erg serieus te nemen. Ze hebben weinig vertrouwen in hun politieke vertegenwoordigers en kunnen op een zodanige wijze afgeven op politici dat het lijkt alsof ze niet echt doorhebben dat ze ook zelf kandidaat zouden kunnen zijn. Dat dat zelfs de essentie is van ons democratisch bestel. Of dat ze zelf hun raadslid zouden kunnen benaderen om op die manier hun stem te laten horen. In mijn eigen ervaring geldt dit eens te meer voor ambtenaren. Hoewel zeer loyaal aan hun politieke bestuurders, laten de meeste ambtenaren met wie ik in de loop der jaren heb mogen werken, zich ergens onderweg ontvallen dat de politici er niets van begrepen hebben, dan wel dat ze er vooral op uit zijn om in het nieuws te komen of anderszins alleen hun eigen agenda dienen. Onbedoeld kunnen ze zo de indruk wekken dat we beter af zouden zijn zonder onze volksvertegenwoordigers.

Onderdeel hiervan is ook dat we in Nederland nauwelijks een traditie hebben om politici serieus te helpen om hun vak uit te oefenen. Er is een heel scala aan opleidingen bestuurskunde bedoeld voor ondersteuners en adviseurs van bestuurders, maar waar is de school die mensen het gereedschap aanreikt om zelf volksvertegenwoordiger of politiek bestuurder te worden? Het lijkt soms wel alsof we de kaste van politici en bestuurders als van hogerhand gegeven beschouwen, terwijl we ook kunnen veronderstellen dat er vaardigheden in het politieke handwerk zijn die iedereen kan aanleren en oefenen.

Voorbeeld 5) Een opleiding voor toekomstige bestuurders en politici waar zij zich kunnen bekwamen in politiek vakmanschap

Als politici geacht worden goede verkopers en onderhandelaars te zijn, ontstaat de vraag waar hun handel vandaan komt: wie bedenkt wat ze zullen gaan verkopen en waarover ze met welke inzet zullen gaan onderhandelen? Nederland heeft een rijke traditie waar het gaat om een *civil society* die zelf wil polderen, maar een karige traditie als het aankomt op voedsel genereren voor de politieke agenda, voor de politiek. In afwijking van alle andere westerse democratieën kent Nederland geen enkele denktank van enig gezag die niet door de overheid wordt betaald. Als mensen al de agenda willen voeden, dan doen ze dat in stilte, buiten het publieke debat om, in de achterkamertjes. Sommige mensen storten weleens een bedrag in een nieuwe politieke beweging of in de campagnekas van een politieke vriend. Vermogende Nederlanders en andere particuliere

⁵ Zie voor voorbeelden o.a.: www.democraticchallenge.nl

organisaties die niet per se een belangenbehartiger zijn, zouden zich meer kunnen gaan bemoeien met de inhoudelijke ideeontwikkeling en agendavorming voor en ten behoeve van politici.

Voorbeeld 6) Vermogende Nederlanders zouden denkwerk kunnen sponsoren ten behoeve van politieke agendavorming.

Een andere manier om bestaande politieke structuren serieuzer te nemen en te helpen functioneren in het licht van de uitdagingen van de netwerksamenleving, is investeren in hun ondersteuning. Dat kan door een bredere opdracht aan hun griffies, maar ook door bijvoorbeeld extra inhoudelijke steun van volksvertegenwoordigers of experimenten met nieuwe interactiemogelijkheden. De gemeenten en de provincie zouden ook kunnen investeren in de informatiepositie van gemeenteraden.

Voorbeeld 7) Gemeenteraden zouden samen – gesteund door de provincie – kunnen investeren in een doorlopend programma om hun representatieve kracht te versterken.

In het verlengde hiervan zouden we misschien lokaal kunnen beginnen met het bestrijden van de soms gekmakende versnippering van de ervaren rechtsstaat. Een wijkagent die daadwerkelijk zichtbaar in de buurt is met een tastbare politiepost om de hoek – hoe klein ook – helpt om de voelbare aanwezigheid van de rechtsstaat te vergroten. Een lokaal altijd aanwezige, een aanspreekbare vrederechter die daadwerkelijk conflicten tussen mensen kan helpen oplossen, die daadwerkelijk iets goeds kan doen met een conflict tussen bijvoorbeeld patiënt en ziekenhuis, of tussen schuldeiser en schuldenaar, zou een steun zijn voor mensen die de samenleving niet goed begrijpen en niet kunnen volgen. Een programma van radicale versimpeling van de publieke dienst zou vanuit het lokale gestalte kunnen krijgen.

Voorbeeld 8) Een programma van radicale vereenvoudiging van de publieke dienst vanuit het lokale

In het eerste deel van dit essay zagen we een aantal structureel ontregelende verschijnselen van de nieuwe vernetwerking: afnemend vertrouwen in zo'n beetje alles, in diskrediet raken van democratische pijlers als wetenschap, journalistiek, actievoerders, justitie en politiek. Dit legitimeert een overkoepelend programma waarin allerlei ingrediënten van het voorgaande bij elkaar komen. De mogelijkheid om burgers vanuit allerlei perspectief met elkaar in gesprek te brengen, de mogelijkheid om ontmoeting en sociale structuur inclusiever te maken, de mogelijkheid om de lokale representatie te versterken en een ambitie om ook de onderliggende ondermijnende dynamiek te adresseren. Dat vergt dat de instituties zelf het gesprek aangaan met bewoners: wetenschappers die intensiever dan gebruikelijk een lokaal lekenpubliek opzoeken, justitie die met burgers in gesprek gaat, journalisten die met lezers hun echokamers doorspreken, politici... afijn die zijn genoegzaam benoemd:

Voorbeeld 9) Een overkoepelend programma van betekenisvolle interactie tussen burgers en de pijlers van de rechtsstaat.

Nieuwe inclusiviteit stap voor stap ontwikkelen

Dit stuk begon met de mechanismen die ervoor zorgen dat niet iedereen vanzelf wordt meegenomen in de vaart van de informationele revolutie. Dat is iets anders dan uitsluiting en uitbuiting, maar leidt

misschien wel tot een dieper soort onzekerheid die veel breder in de samenleving gevoeld wordt. Vervolgens zagen we hoe de opkomst en ontwikkeling van een netwerksamenleving een monumentale uitdaging opleveren om nieuwe instituties te ontwikkelen die de inherente dynamiek van de nieuwe vernetwerking en ontbinding niet ontkennen, maar benutten. Het lastigste is misschien wel dat een grote groep significante vooruitgang ziet, waar een andere grote groep moeite heeft de vruchten ervan te plukken. Die laatsten lijken heel erg boos te worden, al was het alleen maar vanwege dat optimisme, vanwege dat vooruitgangdenken zelf. En andersom: de achtergelatenen en vergetenen kunnen wel roepen dat de elite het heeft gedaan, maar die bestaat voor een belangrijk deel ook uit hard voor hun onzekerheid uitrennende mensen, van wie velen sociaal wel degelijk zeer actief zijn. Zij ervaren de boosheid en verwijten dan ook als onterecht. Vervolgens blijken er eigenlijk geen pasklare oplossingen beschikbaar te zijn.

De denkexercitie van het tweede deel van dit essay laat zien dat het mogelijk is een regionale agenda te formuleren die de ontregelende logica van de netwerksamenleving zelf adresseert. Die poogt om ten minste een deel van de energie van de vernetwerking bij te buigen ten dienste en ter versterking van het lokale. De denklijnen en concrete voorbeelden die in het voorgaande werden benoemd, hebben geenszins de pretentie een sluitend en uitputtend antwoord te zijn, maar kunnen daarvoor wel als startpunt gelden.

Literatuur

Appiah, K.A. (2017). Wij moeten politici ideeën aanreiken. Interview door Wim Brummelman, in *NRC*, 9 jan. p. C4.

Bakker, J.H. (2015). *De Stad moet op zoek naar haar plaats*. Blog, geraadpleegd op 23 januari 2017: <https://ruimtevolk.nl/2015/01/29/de-stad-moet-op-zoek-naar-haar-plaats>

Baldwin R. (2016). *The great convergence; information technology and the new globalization*. Cambridge (USA): Harvard University Press.

Castells, M. (1997). *The Rise of the network society*. Hoboken: Wiley-Blackwell.

Castells, M. (1999). Flows, Networks, Identities: a critical theory of the informational society. In M. Castells e.a. (Red.), *Critical Education in the New Information Age* (p. 37-64). Xxx: Rowman and Littlefield Publishers.

CBS Statline (2014). *Personen; afstand tot ouder; persoonskenmerken, regio 2014*, geraadpleegd 23 jan 2017:
<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=83246NED&D1=0&D2=0&D3=0&D4=0-6&D5=a&D6=a&D7=0,8&HDR=T,G4,G2&STB=G6,G5,G1,G3&VW=T>

CBS Statline (2016), *Arbeidsdeelname; kerncijfers*, geraadpleegd op 14 jan 2017:
<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=82309ned&D1=3-10&D2=0&D3=0&D4=0&D5=a&HDR=G4&STB=G1,G2,G3,T&VW=T>

CBS Statline (2016b), *Bevolking; geslacht, leeftijd en burgerlijke staat, 1 januari*, geraadpleegd op 14 jan 2017:
<http://statline.cbs.nl/Statweb/publication/?DM=SLNL&PA=7461BEV&D1=0&D2=0&D3=101-120&D4=a&HDR=G3%2cT&STB=G1%2cG2&VW=D>, gecombineerd met CBS Statline (2017).

Coase, R. (1937). The Nature of the Firm. *Economica*, 4(16): 386-405.

Fukuyama, F. (2016). De opkomst van een feitenvrije wereld. *De Volkskrant*, 31 december 2016, p. 23.

Giebels, R. (2016). Waarom profiteren VVD en PvdA niet van hun mooie eindlijst? *De Volkskrant*, 13 december 2016.

Keymolen, E. (2016). *Trust on the line, a philosophical exploration of trust in the networked era* (proefschrift). Rotterdam: EUR.

Lamper, E. (2016). Duizenden dollars voor jongeren in Macedonië voor verspreiden nepnieuws. *De Volkskrant*, 4 november 2016.

Milanovic, B. (2016). *Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalization*. Cambridge (USA): Harvard University Press.

- Morozov, E. (2011). *The Net Delusion. The Dark Side of Internet Freedom*. New York: The Perseus Books Group.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge (USA): Harvard University Press.
- Popper, K. (1988). The open society and its enemies revisited. *The Economist* (republished Jan. 31st, 2016).
- Quattrociocchi, W., Scala, A. & Sunstein, C. (2016). *Echo Chambers on Facebook, Very preliminary draft 6/13/2016*, <http://ssrn.com/abstract=2795110>
- SCP (2014). *Verschil in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Stoop, C. de (2016). *Dit is mijn hof*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Sunstein, C.R. (2007). *Republic.com 2.0*. Mercer County: Princeton University Press.
- Vermeij, L. & Kullberg, J. (2015). *Niet van de straat. De lokale samenleving in globaliserende, groeiende steden*. Den Haag: SCP.
- Visser, A. (2017). Krijgt u waar voor uw belastinggeld? *Elsevier*, 5 januari 2017, p. 14.
- Weel, B. ter, Horst, A. van der & Gelauff, G. (2010). *The Netherlands of 2040*. Den Haag: CPB.
- Zantingh, P. (2017). Hoe een nepnieuwttje over Sylvana explodeerde. *NRC*, 17 januari 2017.